

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МУАРРИХИ ФАСИХ АҲМАД ХАВОФИЙНИНГ «МУЖМАЛИ ФАСИХИЙ» АСАРИ ХУСУСИДА

Сардор Абдуллаев Шамсиддин ўғли

Қарши давлат университети Тарих факультети талабаси

Аннотатсия: Ушбу мақолада Темурийлар даври таниқли муаррихи Фасих Аҳмад Хавофий ва унинг «Мужмали Фасихий» асари хусусида баъзи фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Калит сўзлар: Амир Темур, Темурийлар, Фасих Аҳмад Хавофий, «Мужмали Фасихий», Шохрух мирзо, манба, солнома, Ҳирот, Рай, девон раҳбари.

Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даврида яшаб, самарали ижод қилган йирик тарихнавислардан Фасих Аҳмад Жамолуддин Муҳаммад ал-Хавофий (Хофий) 1375 йилнинг 28 сентябрида Рай шаҳрида туғилган ва тахминан 1445-1446 йилларда вафот этган. У Ҳиротда таълим-тарбия олгандан сўнг, 1405 йили давлат ишлари билан Самарқандга Халил Султон саройига жўнатилиб, “Муваджаҳи девон” – девон вазири (1416-1417) ва девон бошлиғи (1417-1418) лавозимларда ишлаган. Бу даврда нуфузли амирлардан Алоуддин Али Тархон, кейин Шохрух мирзо саройида хизмат қилган.

У Шохрух мирзо томонидан Кермонга (1422-1424) юборилган. 1425-1430 йилларда Шохрух мирзонинг ўғли Бойсунғур Баҳодирхон саройида девон бошлиғи мансабига тайинланган. Бироқ кўп вақт ўтмай Темурийлар саройидаги хизматдан бутунлай четлаштирилган. Унинг араб тилидаги бирдан-бир асари «Мужмали ут-таворих» («Тарихий саналар йиғиндиси»)ни ёзган (1433-1442). Бу асар «Мужмали Фасихий» ҳам деб юритилади. У 1442 йил 6 майда Шохрух

мирзога 1354-1442 йиллар воқеаларини ўз ичига қамраб олган Темурийлар тарихига оид «Мужмали Фасихий» асарини тақдим этган.

Фасих Аҳмад Хавофий ушбу тўпламни сарой ишларидан четлатилгандан кейин, яъни 1433-1442 йилларда тузган бўлса-да, бироқ китоб дебочасидаги ёзувда асардаги маълумотларни муаллиф илгарироқ, тарихий китобларни ўқиб юрган кезларида қисқа-қисқа тарзда ёзиб юрган. Муаллифнинг таъкидлашича «бу нусхани, - узоқ йиллар давомида улуғларнинг тарихларидан ва салафларнинг китобларидан жамлаган».

Китоб муқаддима, икки мақола ва хотимадан иборат бўлиб, муқаддима Одам Атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг таваллудигача (570—580) бўлган тарихни ўз ичига олади. Биринчи мақола «Муқаддима»нинг бевосита давоми бўлиб, «Пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган тарихдан ҳикоя қилади. Асарнинг асосий ва катта қисмини иккинчи мақола ташкил қилиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат. Шунингдек хотима ҳам келтирилган.

Бу қисм муаллиф ватани бўлмиш Ҳирот шаҳри ҳақидаги баъзи маълумотларни ўз ичига олиши кўзда тутилган. Асарнинг асосий қисмида муаллиф томонидан араб халифалари, саффорийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, ғурийлар, хоразмшоҳлар тўғрисида маълумот бергач, темурийлар тарихига батафсил тўхталган. Асарда, ўша даврдаги шунингдек, шоирлар, фақиҳлар, муҳаддислар, шайхлар, шунингдек, иқтисодий ва маданий ҳаёт, ўша пайтда қурилган меъморий обидалар ҳақида муфассал маълумот берилган. Ва асар хотимаси Ҳирот шаҳрига бағишланган.

Мазкур асарда Амир Темур авлодига бағишланган «Фойда» деб аталувчи бўлим мавжуд бўлиб, асарда тарихий далил ўзига хос бир йўсинда шарҳланганки, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган. Мазкур асарнинг Хавофий яшаган даврга ва бунга

бевосита яқин бўлган йилларга оид маълумотлари, яъни асар иккинчи мақоласининг охири қисми қимматлироқ дейиш мумкин.

Шу боисдан ҳам, асарни нашрга тайёрлаган Махмуд Фаррух ундаги 1301—1442 йиллар воқеаларинигина киритган, халос. Бу даврда содир бўлган сиёсий воқеа асарда Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларида мўғуллар ҳукмронлигининг инқирозга учраб, аста-секин емирилиб бориши, ажнабий ҳукмдорлар зулмига қарши маҳаллий аҳоли орасида норозилик ҳаракатлари акс эттирилган. 1365 йили Самарқанддаги сарбадорлар ҳаракати тобора кучайиб, мўғуллар инқирозини тезлаштирганлиги ва улар давлати ўрнида Амир Темур давлатининг ташкил топиши ва юксалиши каби муҳим воқеаларнинг хулосаси қисқа баён этилиб, саналари билан кўрсатилган.

Асарда маданий турмушга, шоирлар, олимлар каби ўз даврининг кўзга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Хавофий айрим шахслар тўғрисида гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан туғилган йилларини ҳам албатта қайд ўтган. Масалан, «Нузҳат ал-арвоҳ» («Рухлар хузурида») асарининг муаллифи Амир Саййид Олим ал-Хусайний вафот қилган йилини (1318 йил 11 декабрь) келтириб, шу билан бирга Ҳиротда вафотини айтади, унинг тасаввуфда шуҳрат топганлигини, Баҳовуддин Закариё Мўлтонийнинг муриди бўлганлигини ва бир қанча асар ёзганлигини ҳам зикр этган.

Асарда Темурийлар даврида олиб борилган ободончилик ишлари ҳақидаги маълумотларнинг мавжуд бўлиб, бу даврда бунёд этилган йирик мадрасалар, қазилган ариқлар ва бошқа ишларнинг бажарилган йилларини ҳам Хавофий мунтазам равишда қайд қилиб борган. Муаррихнинг маълумотича, Амир Темур Чингизхон даврида харобага учраган Банокат мавзеидаги шаҳарни 1382 йилда қайтадан тиклаб, унга Шоҳрухия деб ном берган. Шунингдек, 1403 йили Амир Темур Байлақон шаҳрини (Аракс дарёсининг Кура қўшиладиган ерида жойлашган) ҳам қайтадан тиклаган ва у шаҳарга сув келадиган Барлос канали

(Нахри Барлос)ни қаздирган. 1404 йили эса Шохрух мирзо фармони билан Ҳирот шаҳри, унинг дарвозалари ва буржлари қайта тикланган.

Алломанинг диққат марказида ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган қийинчиликлар ҳам бўлган. Асарда 1337 йили Ҳирот вилоятларидан бири бўлмиш Ҳавофда, 1363 йили Ҳиротда, 1405 йили Нишопурда содир бўлган зилзилалар, 1350 йили Яздда, 1388 йили Табризда, 1406 йили Ҳиротда содир бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, 1345 йили Хоразмнинг Журжониясида (Кўҳна Урганчага яқин), 1346 йили Табризда, 1459 йили Озарбайжонда тарқалган вабо касаллиги ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилганлиги диққатга сазовордир.

Фасиҳ Ҳавофий Соҳибқирондан сўнг тирик ўғли ва набиралари 36 нафар эканлигини ёзиб қолдирган. Айниқса, улар орасида Шохрух мирзо (1377-1447) ва унинг ўғли Мирзо Улуғбек (1394-1449) алоҳида ҳурмат билан тилга олиб ўтилган. Шу давр муаррихлари тахт эгалиги кўпроқ Шохрух мирзони маъқул кўриб, унинг инсоний сифатларига юқори баҳо берган, чунки у тахт эгаси бўлишидан аввал оқил ва илмли, зукко ва тақводорлик сифатлари билан ҳурмат қозонган эди.

«Мужмали Фасихий» асари муаллифи ўзи яшаган даврга оид маълумотларни кўп ҳолларда кўриб-билганлари асосида ёзган, чунки у умрининг анчагина қисмини Темурий ҳукмдорлар хизматида ўтказганлиги учун, ўз даври ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган, Соҳибқирон кўли остидаги вилоятларнинг аксариятини иш жараёнида бориб кўрганлиги диққатга сазовордир дейиш мумкин.

Асар бизнинг давргача кам нусхада етиб келган. Шундай асар мавжудлиги ҳақида фақат XIX аср охирларидагина илмий адабиётда қисқача маълумотлар келтирилган. Бу асар ўз даврида В.В.Бартольд, Э.Браун, В.Розен, Дорн, Х.Раверти сингари олимлар эътиборини тортган эди.

Муаррих воқеаларни бетараф туриб ёритишга интилганлигини бир нечта тадқиқотчилар қайд этишган. Масалан, таниқли рус шарқшуноси В. В. Бартольд асарга шундай баҳо берган эди: «Шохрух даврида Аҳмад ибн

Муҳаммад Фасиҳ ал-Хавофий ўзининг сарой кирдикорларидан холи бўлган «Мужмали Фасиҳий» номли асарини яратди. Бу асар катта бир тарихий жараёни ўз ичига олган бўлиб, унда воқеалар йилма-йил, бирин-кетин баён этилган. Асар мухтасар бўлишига қарамай, жуда фойдалидир, у бизга Ўрта Осиё ва Эрон шайхлари ҳамда адиблари ҳақида янги маълумотлар беради».

Демакки, «Мужмали Фасиҳий» асари ўзига хос солнома бўлиб, «дунёнинг яратилиши»дан муаллифнинг замонигача Шарқ мамлакатларида, шунингдек Мовароуннаҳр ва Хуросонда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, машҳур кишилар, олимлар, шоирлар, давлат арбоблари, рассомлар, бунёд этилган муҳташам бинолар (масжид, мадраса, карвонсарой ва сув иншоотлари) ҳақида қимматли маълумот беради. Бўлиб ўтган воқеалар асарда йилма-йил кўрсатилган, бу ҳол ундан фойдаланишни бир мунча енгиллаштиради.

Мазкур асар матни 1961-1963 йилларда Эронда, унинг рус тилига қилинган таржимаси (фақат иккинчи қисми) Тошкентда 1980 йили чоп этилган

Хуллас, Фасиҳ Аҳмад Хавофийнинг «Мужмали Фасиҳий» асари XIV— XV асрдаги Марказий Осиё халқларининг сиёсий ва маданий ҳаётига оид қимматли манба бўлиб, унда келтирилган тарихий воқеалар, саналар ва бошқа маълумотлар Амир Темур ва темурийлар даври тарихини янада теранроқ ўрганишга яқиндан кўмаклашадиган мўътабар манбалардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Юсупова Д.Ю. Мужмали Фасиҳи как источник по истории Средней Азии и Среднего Востока. –Т., 1974. с.26
2. Юсупова Д.Ю. “Мужмали Фасиҳи” – свод исторических сведений XIV-XV вв. – ОНУ, 1972, №, с.61-64
3. Юсупова Д.Ю. Фасиҳ Аҳмад Хавофий. – Маънавият юлдузлари. –Т.: “Халқ мероси”, 2001, Б.249-252
4. Ражабов Қ. Фасиҳ Аҳмад Хавофий. – ЎзМЭ, 9-ж, -Т.: ЎзМЭ ДИН, 2003, Б.208

5. Фасих Аҳмад Ҳавофий. “Мужмали Фасихий”дан. Форс тилидан Д. Юсупова таржимаси. – Темурийлар бунёдкорлиги даври манбаларида. Т.: “Халқ мероси”, 1996, Б.113-157
6. Юсупова Д.Ю. Фасих Аҳмад Ҳавофий “Мужмали Фасихий”дан. –Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. –Т.: “Ўқитувчи”, 1996, Б.194-224
7. Фасих Аҳмад ал-Ҳавофи. “Мужмал-и Фасихи” (“Фасихов свод”) – Пер. с перс., примеч и указат. Юсуповой Д. –Т., 1980. –346 с.
8. Дадабоев Ҳ. Амир Темур даврдошлари. –Т.: “Navoi universiti” НМУ, 2018, Б.193-194
9. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв.. Т.,1988
10. Юсупова Д.Ю. Фасих Аҳмад Ҳавофий. –Буюк сиймолар, алломалар, 2-китоб, -Т.: “Халқ мероси”, 1996, Б.95-97
11. Амир Темур жаҳон тарихида. 2-нашри, -Т.: «Шарқ», 2001. Б.204

